

Термінологія будови ока як джерело метафоризації

О. Г. Михайлова

Київський національний університет імені Тараса Шевченка м. Київ, Україна
Corresponding author. E-mail: mikhailova_elena@ukr.net

Paper received 28.11.20; Accepted for publication 12.11.20.

<https://doi.org/10.31174/SEND-HS2020-242VIII42-07>

Анотація. У статті запропоновано лінгвокогнітивний підхід до проблеми термінологічної номінації у галузі грецько-латинської анатомічної термінології, визначено метафору як один з найбільш продуктивних способів формування одиниць наукової мови. На прикладі термінів на позначення будови ока розглянуто різноманітні джерела метафоризації, а саме: об'єкти живої та неживої природи, артефакти, систему географічних координат. Лінгвокультурологічний аналіз латинськомовної і українськомовної офтальмологічної термінології довів наявність асиметрії мовної репрезентації метафоричних моделей, проявом якої є повна або часткова заміна джерела метафоризації, поява метонімічного значення замість метафоричного, втрата або нейтралізація метафоричного значення.

Ключові слова: метафора, метонімія, джерела метафоризації, анатомічна термінологія, офтальмологія, латинська мова

Вступ. Очі – найважливіший орган відчуття, завдяки якому людина сприймає навколишній світ. “Доторкнувшись очима” до існуючого об'єкта, ми забезпечуємо не тільки зорове, але й ментальне його сприйняття, тому бачення у метафоричному сенсі – це сприйняття (perceptual experience), покладене в основу мисленнєвої функції (mental function), яка передбачає процеси мислення, знання, розуміння (thinking, knowing, understanding) [6, р. 679-680]. Зорова лексика є важливою частиною лексики ментальної, оскільки зоровий канал сприйняття має найвищий ступінь ментальної орієнтації. Терміни на позначення ока як анатомічного об'єкта, на нашу думку, мають відзначитися особливою образністю через домінування зорової перцепції в термінологічних описах будови тіла і метафоричний зв'язок з когнітивними процесами.

Грецькі анатомічні терміни, створені ще за часів Гіппократа, згодом були перекладені латиною, зокрема римськими лікарями Цельсом і Галеном, або латинізовані за часів Середньовіччя послідовниками Гіппократа. Ця більш давня, у порівнянні з сучасною, медична термінологія зберігає фрагменти професійних і наївно-буденних знань античних лікарів, відображає асоціації, покладені в основу створених на основі двох давніх мов назв, вказує на обрані у процесі номінації джерела метафоризації. Заирнути у глибину віків, дізнатися про погляди і здобутки грецьких і римських лікарів, про особливості процесу формування наукових назв нам дозволяє сучасний напрям дослідження термінології – когнітивне термінознавство.

Огляд публікацій за темою. Основу когнітивних досліджень складає триада «мова, думка, дійсність», на якій ґрунтується семантична теорія терміна. Механізм взаємодії і зв'язків у середині триади висвітлює проблему ментальної і мовної репрезентації знань, розкриває особливу роль терміна як одиниці знання у мові науки. Сучасні українські і російські дослідники термінології, зокрема й медичної (А.С. Д'яков, Т.Р. Кияк, Н.Ф. Клименко, Н.З. Цісар, Л.М. Алексеева, О.В. Бекішева, С.Л. Мішланова, В.Ф. Новодранова та ін.), наділяють її особливим когнітивним статусом, вважають, що термін є формою збереження різноманітної інформації, накопиченої у процесі пізнавальної діяльності людини, засобом передачі наукових і буденних знань. Одним із найбільш ефективних способів отримання

впорядкованих знань і засобом їх подальшої мовної репрезентації є метафора.

На універсальність феномена метафори як мовно-мисленнєвого явища одними з перших звернули увагу відомі американські лінгвісти Дж. Лакофф і М. Джонсон у дослідженні “Metaphors We Live by”- “Метафори, якими ми живемо”. Згідно з висловленою ними точкою зору, метафора – це не тільки засіб пізнання навколишнього світу, але й важливий інструмент розуміння дійсності, що має концептуальну природу [4, с. 388]. Як вважають прихильники теорії концептуальної, або когнітивної, метафори (М. Джонсон, Дж. Лакофф, В. Маслова, Х. Ортега-і-Гассет та ін.) вона сприяє поповненню скарбниці людських знань, їх зведенню до певної цілісної системи, є способом наукового мислення і відображенням мовної картини світу [1, с. 186].

У дослідженні Дж. Лакоффа і М. Джонсона вперше було введено у науковий обіг поняття «метафорична модель», що суттєво поширило теорію метафори. Метафорична модель – це ментальна проекція (metaphorical mapping), що існує у свідомості носія мови, використання якої передбачає залучення індивідуальних знань і особистого досвіду мовця для осмислення обраного об'єкта через зіставлення різних когнітивних структур: сфери-джерела (source domain) та цільової сфери (target domain). Метафорична модель допомагає встановити асоціативний зв'язок між об'єктом номінації та індивідуальною когнітивною базою мовця, визначити джерело метафоризації.

Мета дослідження – дослідити роль метафори у формуванні термінів на позначення будови ока, визначити основні джерела метафоризації, виявити національно-специфічні закономірності і розбіжності в засобах метафоричної номінації латинсько- і українськомовної анатомічної термінології. Об'єктом нашої наукової розвідки ми обрали латинськомовні метафоричні терміни на позначення будови ока, а предметом – джерела метафоризації.

Матеріали та методи. Матеріал дослідження – 220 термінологічних одиниць з галузі офтальмології, відібрані методом суцільної вибірки з електронного словника «Міжнародна анатомічна термінологія – український стандарт» [5]. Специфіка обраного об'єкта дослідження передбачає застосування таких методів: описового – для презентації результатів, зіставного – для

виявлення спільного і відмінного у складі грецько-латинської і української анатомічної термінології, а також лінгвокогнітивного і лінгвокультурологічного аналізу для виявлення джерел і стратегій метафоризації, універсальних і специфічних компонентів термінів.

Результати та їх обговорення. Лінгвокогнітивний аналіз анатомічних термінів на позначення будови ока свідчить про різноманітність метафоричних джерел, задіяних у процесі термінологічної номінації, про скеволивість стратегій метафоризації на сприйняття навколишнього середовища. Людина як центр всесвіту постійно контактує з оточуючим її світом, у процесі пізнання якого вона асоціює себе з різними об'єктами живої і неживої природи. Умовний розподіл обраних у процесі номінації метафоричних джерел складається з представників живої природи: рослини, тварини і людина, та об'єктів неживої природи - елементи ландшафту, небесні світила і явища тощо.

До першої групи належать терміни, створені на основі фіто- або зоометафор, де представлені назви рослин, тварин або їхніх частин: *bulbus oculi* – *очне яблуко* (букв. цибулина ока); *lens* – *кришталік* (букв. сочевиця); *cortex* – *кора*; *glandula* – *залоза* (букв. маленький жолудь), походить від *glans*, *glandis* – *жолудь* [3, с. 457]; *musculus* – *м'яз* (букв. мишена), демінутив до іменника *mus*, *muris* – *миша* та ін. В основу метафоричної номінації цієї групи термінів покладена зорова подібність за формою або розміром ока / частини ока і рослини або тварини, але можлива також більш складна асоціація за зовнішнім виглядом і функцією. Так, захисний шар твердої оболонки ока має назву *cornea* – *роговка*, походить від іменника *cornu*, *us* – *ріг*, що вказує на метонімічну основу метафори (*pars pro toto* – частина замість цілого).

До другої групи метафоричних термінів зі сферою-джерелом «нежива природа» належать терміни з просторовим значенням, створені на основі ландшафтної метафори, де представлені назви об'єктів гідро- і літосфери: *lacus (lacrimalis)* – *озерце* (сльозове); *rivus (lacrimalis)* – *струмок* (сльозовий); *ductus (nasolacrimalis)* – *протока* (носо-сльозова); *canalis / canaliculus* – *канал / каналець*; *sulcus* – *борозна*; *vertex* – *вершина*; *fovea* – *ямка* та ін. Окрему групу просторових метафор складають метафори, побудовані на основі системи географічних координат: *polus* – *полюс*; *axis* – *вісь*; *equator* – *екватор*; *meridianus* – *меридіан*. Кількісно найменшою є група метафоричних термінів, створених на основі астрономічної метафори, репрезентованої назвами небесних явищ: *iris*, *iridis* – *райдужка* (букв. Ірида – грецька богиня веселки, або її міфологічний атрибут – веселка); прикметник *semilunaris*, *e* – *півмісяцевий*, *a*, *e*, утворений від іменника *luna*, *ae* – *місяць* [3, с. 604].

Найбільш поширеним джерелом метафоризації для створення офтальмологічних анатомічних термінів є артефакти, або штучно створені людиною об'єкти. Латинський термін «артефакт» складається з двох основ: *ars*, *artis* – *мистецтво, майстерність* + *factus* – *зроблений*, вживається на позначення предметів, майстерно виготовлених людиною, отже не існуючих у природі. За визначенням Оксфордського тлумачного словника, під артефактом розуміється “an object that is made by person, such as a tool or decoration, especially one that is of historical interest” – об'єкт, виготовлений

людиною, такий як знаряддя або прикраса, особливо якщо він має історичне значення.

Проблема класифікації культурних артефактів постійно привертає до себе увагу науковців різних галузей. Нас зацікавила пропозиція медико-прагматичного погляду на класифікацію культурних артефактів, запропонована російським дослідником Є.О. Беловим. У своїй статті «Проблема класифікації культурних артефактів» він рекомендує залучити для створення класифікації артефактів функціональний принцип розподілу людського організму на окремі системи. Так, на його думку, одні артефакти виконують функції опорно-рухальної системи людини (предмети архітектури, меблі, різні види транспорту), інші – пов'язані з функцією дихальної системи (акваланги, трубки, цигарки, димарі, медичні дихальні апарати) і т.п. [2, с. 43-44]. Безумовно, існує асоціативний зв'язок як за зовнішньою, так і за функціональною подібністю між будовою людини і штучно створеними об'єктами навколишнього середовища, про що свідчить велика кількість анатомічних термінів, створених на основі артефактної метафори, починаючи ще з античних часів. Таким чином, спочатку анатомічна термінологія зазнала культурологічного впливу «артефактного» середовища, а потім може повторно «ретранслюватися» у культурний простір сучасних артефактів. Для нас є важливим той факт, що «all these artefacts give the information about the culture of its creators and the ideas associated with these objects» - усі артефакти надають інформацію про культуру їхніх творців і ідеї, з якими асоціюються ці об'єкти [7, с. 2].

Серед анатомічних офтальмологічних термінів ми виділили метафоричні терміни, пов'язані з назвами таких артефактів: 1) виробу з тканини, одягу і деталі одягу: *tunica* – *оболонка* (букв. туніка – нижній одяг римлян); *limbus* – *кант*; *zonula* – *поясок*; *ligamentum* – *зв'язка* (букв. зав'язка для одягу); *plica* – *складка*; *stroma* – *строма* (букв. покривало, килим); *stratum* – *шар* (букв. ковдра); *saccus* – *мішок*; 2) знаряддя різного призначення: *calcar* – *шпора* (деталь кінської упряжі); *discus* – *диск*; *lamina* – *пластина*; *retina / reticulum* – *сітківка / сітка*, від лат. *rete*, *is* – *сітка*; *trochlea* – *блок*; *radius* – *промінь* (букв. паличка для креслення); 3) геометричні фігури: *angulus* – *кут*; *circulus* – *коло*; *orbiculus* – *коло*; 4) будівельні споруди та їхні фрагменти: *camera* – *камера* (букв. кімната у вигляді склепіння); *fofnix* – *склепіння*; *septum* – *перегородка*; 5) прикраси: *corona* – *вінець*; *anulus* – *кільце* (букв. обручка, перстень); 6) вмістилища, посудини: *ampulla* – *ампула*, демінутив до грец. іменника *amphora*, *ae*; *vas* – *судина*; *capsula* – *капсула*, демінутив до лат. іменника *capsa*, *ae* – *дерев'яна шухляда, ящик* [3, с. 155]; 7) штучні матеріали: *vitrum / vitreus*, *a*, *um* – *скло / скляний*; *fibra* – *волокно*; 8) поодинокими є назви предметів озброєння: *vagina* – *піхва* (букв. схованка для меча); іграшок: *pipilla*, *ae* – *зіниця* (букв. лялька), демінутив до лат. іменника *pipa*, *ae* – *дівчинка / лялька* [3, с. 835], вмотивований тим, що відбиток на зіниці завжди зменшує зображення людини. У такому випадку метафора побудована на основі метонімії.

Переважає більшість проаналізованих термінів отримали метафоричне значення завдяки асоціації за зовнішньою подібністю, оскільки об'єкт зі сфери-

джерела зовні чимось нагадує анатомічне утворення (цільова сфера), наприклад, термін *bulbus* – лат. *цибулина* / укр. *яблуко* вказує, що тіло ока за формою і будовою схожий на овоч або плід; термін *retina* – *сітківка* називає розгалуження дрібних кровоносних судин, які нагадують сітку для риболовлі; *cornea* – *рогівка* асоціюється з твердою оболонкою ока і т.п. Більш складними є асоціації, пов'язані з функціональною подібністю, наприклад, метафоричний термін *tunica* – *оболонка* означає зовнішню або внутрішню покриття органу; назви об'єктів гідросфери називають заглибини у площині анатомічного утворення (тіла ока), заповнені захисною рідиною – сльозами: *lacus lacrimalis* – сльозове *озерце*; *rivus lacrimalis* – сльозовий *струмок*; *ductus nasolacrimalis* – носо-сльозова *протока*; назви географічних координат вказують на асоціативний зв'язок між сферичною тривимірністю поверхні землі і формою ока та ін.

Зіставний аналіз грецько-латинських і українських метафоричних термінів виявив асиметрію у способах мовної репрезентації метафоричних моделей, а саме: 1) повну або часткову зміну джерела метафоризації: *lens* (букв. сочевиця) – *кришталік*; *radius* (букв. паличка для креслення) – *промінь*; *anulus* (букв. обручка, перстень) – *кільце*; *bulbus oculi* (букв. цибулина ока) – *очне яблуко* та ін.; 2) заміну метафоричного значення метонімічним: *musculus* (букв. мишеня) – *м'яз*, назва походить від іменника *м'ясо*; *glandula* (букв. маленький жолудь) – *залоза*, назва походить від іменника *залізо*; *purilla*, ае (букв. лялька) – *зіниця*, частина ока. Старослов'янська назва *зіниця* (букв. отвір) походить від дієслова *зіяти*. У деяких випадках відбувається нейт-

ралізація метафоричного значення завдяки українській транслітерації грецько-латинського терміна: *ampulla* – *ампула*; *stroma* – *строма* та ін. Зауважимо, що калькування грецько-латинського терміна українською мовою навпаки забезпечує збереження метафоричного компонента значення: *semilunaris*, е – *півмісяцевий*, а, е.

Висновки. Око як найважливіший орган відчуття є джерелом різних видів образної номінації. Одним із продуктивних способів номінації у галузі латинськомовної анатомічної термінології є метафора, використання якої передбачає формування у свідомості носія мови метафоричної моделі на основі дворівневих асоціацій за зовнішньою або функціональною подібністю анатомічного об'єкта (цільова сфера) і об'єкта зі сфери-джерела (жива і нежива природа, артефакти та ін.) для подальшої мовної репрезентації. Найбільш поширеним джерелом метафоризації для анатомічної термінології офтальмології є артефактні назви, серед яких домінують найменування виробів з тканини, знарядь різного призначення, вмістилищ і посудин. Особливу групу складають просторові метафори (назви об'єктів гідросфери), які асоціюються за функціональною подібністю зі сльозовим апаратом ока, а також метафори, джерелом яких є система назв географічних координат, що пов'язують будову ока з будовою земної сфери. У поодиноких випадках метафора виникає на основі метонімії. Метафоричні системи латинської і української мов мають національну специфіку, проявом якої є асиметрія мовної репрезентації метафоричних моделей: повна або часткова зміна джерела метафоризації, заміна метафоричного значення метонімічним, втрата або нейтралізація метафоричного значення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1998. 461 с.
2. Белов Е.А. Проблема классификации культурных артефактов / Е.А. Белов // Вестник Челябинской государственной академии культуры и искусств. – Вып. 1 (37), Челябинск, 2014. С. 43-46.
3. Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. – М.: Русский язык, 1976. 1096 с.
4. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон // Теория метафоры. – М.: Прогресс, 1990. С. 387-415.
5. Міжнародна анатомічна термінологія – український стандарт / Електронний ресурс: <https://anatom.ua/mat-ukr/>
6. Ning Yu. The eyes for sight and mind / Yu Ning // Journal of Pragmatics, 2004, 36 (4). P. 663-686
7. Pradhan, Jaja Bishnu. Cultural artefacts as a metaphor to communicate mathematical ideas / Jaja Bishnu Pradhan // Revemop, vol 2, 2020. P. 1-34.

REFERENCES

1. Arutjunova, N.D. Discourse / N.D. Arutyunova // Linguistic encyclopedical dictionary. M.: Sovetskaya encyclopediya, 1998. 461p.
2. Belov E.A. Problema klasifikatsii kul'turnykh artefaktov / E.A. Belov // Vestnik Chelyabinskoi Gos. Akademii kul'tury i iskusstv, 1(37), 2014. P. 43-46.
3. Dvoretcklii I.H. Latin – Russian Dictionary. M.: Russkii yazyk, 1976. 1096 p.
4. Lakoff G., Jonson M. Metaphors We Live by / G. Lakoff, M. Jonson // Theory of metaphor. M.: Progress, 1990. P. 387-415.
5. Mizhnarodna anatomichna terminologiya – ukrayjns'kii standart. Available at: <https://anatom.ua/mat-ukr/>

Terminology of eye's structure as the source of metaphorization

O. G. Mykhailova

Article suggests linguo-cognitive approach to the problem of terminology nomination in the field of Greek and Latin anatomic terminology, the metaphor was determined as the most productive way of forming the units of scientific language. Based on the examples for the nomination of eye's structure, different sources of metaphorization were considered, namely: living and dead nature, artifacts, geographical system of coordinates. Linguistic and cultural analysis of Greek and Latin and Ukrainian ophthalmological terminology proved the presence of asymmetry in the linguistic representation of metaphorical models, wherein manifested by partial or complete replacement of the source of metaphorization, the appearance of metonymic instead of metaphorical meaning, the loss or neutralization of metaphorical meaning.

Keywords: *metaphor, metonymy, sources of metaphorization, anatomical terminology, Latin.*